

FRIED ISTVÁN

**A SZLÁV–MAGYAR
IRODALMI/KULTURÁLIS KAPCSOLATOK
(KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
AZ OROSZ–MAGYAR VISZONYLATOKRA)**

Aligha mondható különösebben meglepőnek, hogy az orosz–magyar irodalmi/kulturális viszonylatok kezdetüktől fogva ki voltak téve irodalmon/művészetén kívüli tényezők hatásának. Méghozzá két oknál fogva:

1) A Habsburg Monarchia a XVIII. század vége óta Oroszországgal futott versenyt a Balkán fölötti gazdasági és politikai uralom megszerzéséért, azért, hogy a Török Birodalom gyengülésével bekövetkezett hatalmi űrt a maga érdekei és lehetőségei szerint betöltse. Ennek természetesen megvoltak a kulturális okai és következményei: a vallási kérdések hangsúlyozódásával párhuzamosan megindult a küzdelem egy olyan értelmiségi réteg megnyeréséért, amely az adott nemzeti/népi kezdeményezések ideológiai és nyelvi vezetőjeként azt kellett, hogy vállalja: meghatározza az (át)alakuló Európában az adott nemzet helyét, szövetségi politikáját, kapcsolatainak jellegét.

2) A XVIII. század végétől szerveződő, a Habsburg Monarchiában emancipálásukért küzdő szláv mozgalmak viszonya a magyar nemzeti mozgalomhoz a nemzetpolitikai és részint gazdasági érdekellentétek jegyében alakult, még akkor is, ha az irodalmi/kulturális kapcsolatok sosem bizonyultak haszontalannak vagy terméketleneknek. Ugyanakkor a Habsburg Monarchia szlávjainak nyelvészeti és irodalmi törekvései már a XIX. század húszas éveire megalapozták azt a tézist, amelynek irodalomtörténeti hozadéka P. J. Šafáriknak szláv irodalomtörténete lett,¹ illetőleg amely az 1830-as esztendőök közepétől a szlávok irodalmi kölcsönösségeként (Wechselseitigkeit, vzájemnost) fogalmazódott meg.² Ezt keresztezte az úgynevezett lengyel kérdés: az 1830-as esztendőök elején Pest-Budán az oroszok mellett állást foglaló szerbek és a lengyeleket eszmeileg és

¹ SCHAFFARIK, Paul Joseph: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen, 1826.

² *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Aus dem slawischen in der Zeitschrift Hronka gedr., ins Deutsche übertragen vom Verfasser (Ján Kollár). Pesth, 1837. Beszédes Šafárik és Kollár egyes száma, amikor a szláv nemzetről (!) vagy/és a szláv nyelvről-irodalomról szól.

gyakorlatilag támogató magyarok között összetűzésre került sor; a XIX. század második felében pedig az orosz–török háború osztotta meg a szerb és a magyar közvéleményt. A magyar költészettel rokonszenvező, fordításaival is jeleskedő szerb romantikus költő, Jovan Jovanović Zmaj levélben adta magyar költőtársa, a szerb népköltészetet és a cseh királynéudvari hamisítványt értékelő Arany Jánosnak tudtára, hogy nem érti, miért kívánja a magyar poéta a török fegyverek győzelmét az oroszokkal szemben, jóllehet a török elleni küzdelmekben szerbek és magyarok valaha egymás szövetségesei voltak. Arany János az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeivel magyarítja a magyarok rokonszenvét a törökök iránt³ (tapintatosan hallgatva arról, miszerint 1848–49-ben magyarok és szerbek egymás ellen harcoltak). Arról az Arany Jánosról van szó, aki Gogol művét, *A köpönyeget* közvetítő nyelv segítségével magyarra fordította,⁴ s aki a Bérczy Károly tolmácsolásában megismert *Anyegint* nagyra becsülte. Bérczy egyébként fordításához nemcsak a pesti egyetem szlavisztikai tanszékének vezetőjétől, a horvát származású Ferencz Józseftől kapott segítséget,⁵ hanem a pesti Matica srpska könyvtárától is. Azért említettem ezt az epizódot, hogy lássuk: mennyire szövevényesek a kapcsolattörténeti filológia útjai, s mennyire óvatosan kell nyilatkozni még a nyilvánvalónak tetsző szláv–magyar kapcsolatokról is.

Az oroszországi (irodalmi és politikai) események már a reformkorban foglalkoztatták a magyar értelmiséget, a közvéleményt, az újságolvasókat és nem utolsósorban a költőket. A szláv irodalmi kölcsönösség tézise, valamint a déli szlávok (pontosabban szólva: a szerbek és horvátok) részéről elhangzó, hol nyíltan megjelenő, hol titokban megfogalmazott egység gondolatok, továbbá a szláv kultúrák és politikai elgondolások egyként erősítették azokat a német és magyar vélekedéseket, miszerint az irodalmi kölcsönösség valójában politikai-hatalmi célokat leplez, s a kisebb szláv népek kulturális mozgalmait mögött⁶ orosz vezetők (vagy befolyásos személyiségek) állnak, illetőleg, az orosz terjeszkedés létében fenyegeti Magyarországot (később a „guruló rubelek”-ről szolt a „fáma”!). Az idők folyamán pánszlávizmusként⁷ kapott, eléggé differenciálatlanul, meg-

³ PÓTH István: Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz. *Világirodalmi Figyelő* 1960. 443–446.

⁴ KOMLÓS Aladár: Gogol útja a magyar irodalomban. In: KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, 1961. 7.

⁵ GYÖRGY Lajos: *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*. Kolozsvár, 1946. 11; SZIKLAY László: A szlavisztikai kutatás irodalomtörténetírásunkban és a felsőoktatás. *Felsőoktatási Szemle* 1957. 38–47; PÓTH, István: Aus der Geschichte der ungarischen Slawistik. In: HAMM, von Josef – WYTRZENS, Günther (Hg.): *Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern*. Wien, 1985. 458–459.

⁶ KOVÁCS Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1959. 62, 65.

⁷ Der Panslawismus in Ungarn. Seine Zwecke und die Mittel, welche er zu deren Erreichung in Ungarn in Anwendung bringt. Vom Verfasser der Broschüre *Die Juden verlangen Emanzipation!* Pesth, 1848. Vö. még: WESSELÉNYI Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*.

lehetősen megbélyegző, ellenséges indulatú jelölést nem pusztán a valóban létező (de messze nem általános) orosz elképzelés a szlávok egyesítéséről az orosz fennhatóság alatt vagy támogatás mellett, hanem az európai emancipálódásért küzdő cseh vagy szlovák nyelvi-nemzeti mozgalom is. Természetesen a pánszlávizmus körébe vágó irodalmi dokumentumok föllelhetők a XIX. század első két harmadában is, miként az orosz–szláv irodalmi/kulturális kapcsolatokat tekintve lényeges a különbség a szerb és bolgár oroszság-kép meg a lengyelé között (de ez megfordítva szintén igaz, legyen elég ezúttal csupán Dosztojevszkijre utalni).

Nem lenne egészen igazságos, ha a magyar közvéleményt és íróársadalmat egyoldalúan oroszellenességgel vádolnánk. A XIX. században megjelenik az orosz irodalom Magyarországon, ismertetésekben, fordításokban, lassan-lassan a közvetítő nyelven történő átültetések mellé sorakozik föl az eredetiből való átültetés. Jókai Mór példája kiválóan mutatja, hogy a politikai nézetkülönbségek nem akadályozzák a mélyreható befogadást; *A jövő század regénye*⁸ meg a *Szabadság a hó alatt*⁹ tematikája pontosan érzékelteti, hogy Jókai különbséget tesz az expanziós cári politikai aspirációk és a cári rendszerben szenvedő szellemi élet között. Míg az utópisztikus jellegű *A jövő század regénye* részint a Dosztojevszkij szintén regényre készítő Nyecsjajev-perre reagál, továbbá a túlbuzgó cári tábornok, Fagyajev németül is hozzáférhető röpiratára, a *Szabadság a hó alattnak* a szabadság-ódát meg a *Cigányokat* író Puskin a hőse, Jókai közvetítő nyelv segítségével készült fordítása valójában a romantikus szabadságképzet magyar tárgy történetébe illeszkedik, és segíti annak a lírai töltésű verses epikának legitímálását, amelynek a magyar irodalomban is számottevő jövője lesz. Másrészről Turgenyev több évtizedes jelenlétéről lehetne részletesebben szólni. A kiürülő-pusztuló, anakronisztikussá váló magyar nemesi fészkek turgenyevi rokonságáról már több ízben megemlékezett a magyar kutatás, utoljára a XX. század első három évtizedére vonatkoztatva elemezhetnénk a magyar Turgenyev-recepció sajátosságait (hatása epizodikusan még Márai Sándornál is felbukkan): Krúdy Gyula regényhősei az angolok mellett Puskint és Turgenyevet olvassák, sőt, néhány szereplő élethelyét az elbeszélő maga minősíti turgenyevi jellegűnek, sorstörténetüket a Turgenyev-regényekből (és az *Egy vadász feljegyzéseiből*)

Lipcse, 1843; WESSELÉNYI Miklós: *Eine Stimme über die ungarische und slawische Nationalität*. Leipzig, 1844. A Wesselényi-mű címében kitetszik, hogy a magyar olvasókhöz a Vörösmarty-versre emlékeztetéssel szól, míg a német nyelvű közvéleményt nem a „Nation”, hanem a „Nationalität” megjelölés révén tájékoztatja az orosz, illetőleg a lengyel pánszlávizmus veszedelmeiről.

⁸ JÓKAI Mór: *A jövő század regénye* (1872–1874). 1–2. k., Sajtó alá rendezte: Zöldhelyi Zsuzsa. Budapest, 1981.

⁹ JÓKAI Mór: *Szabadság a hó alatt* (1879). 1–2. k., Sajtó alá rendezte: Zöldhelyi Zsuzsa. Budapest, 1965. A két kritikai kiadás jegyzetanyagában lelhető föl a továbbvezető irodalom. Jókai Puskin-képének értelmezéséről újabb: HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán (szerk.): *„Mester Jókai”*. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón. Budapest, 2005. (Fried István és Kalavszky Zsófia tanulmánya: 13–31, 32–63.)

vett fordulatokkal jellemzi, még a névkölcsönzés sem egészen ritka Krúdynál. Az orosz irodalom magyarországi diadalútja tartósnak, folyamatosnak bizonyult, s a politikai félelmek ellenére az orosz karakter rajza a magyar irodalomban az orosz regények és Puskin versei alapján igen sokrétűnek minősíthető.

Visszatérve szorosabb értelemben vett irodalmi kérdésekhez, két területen látszik megkerülhetetlennek nem elsősorban az orosz „hatás”, hanem a műfajelméleti és a narratológiai problémák szembesítő elemzése. Az egyik a XIX. század második felében igen jelentős magyar verses regény¹⁰ alakulástörténete; a másik az a fajta turgenyevi tematika, amelynek magyar (kis)regényi változata kétfelé nyit, az egyik az epikai elemek lírai jellegű átstilizálódásának jelenléte (s itt Krúdy Gyula regényírásáig volna érdemes előrettekinteni), a másik: annak az életformának hanyatlástörténetként való felfogása, amelynek során egyrészt a szép fogalmának és megnyilvánulási formáinak változása, másrészt lassú elenyészése kínálja föl a szerkezetű formálás esélyeit, miközben az irodalmi értékekről kialakított meggyőződések és előítéletek kénytelenek átadni helyüket más érték-felfogásoknak.

Ami a verses regényt illeti, aligha kétséges az *Anyegin*¹¹ nemzetközi (elsősorban német) sikerének begyűrűzése a magyar irodalomba, méghozzá olyan időpontban, amikor az *Anyegin* előszövegének tartott Byron-művek befogadását egyszerre nehezítette és könnyítette a verses epikával szemben korántsem egyseges olvasói elvárás: nevezetesen a magyar nemzeti hősköltemény, ha úgy tetszik, naiv eposz (felfedezésének? megalkotásának?) reménye töltötte el a kritikai gondolkodás egy részét, másrészt Byron személyisége, „legendája” elfedni látszott művei esztétikumát, és a byroni verses regény nyelvi kezdeményei az európai regényírás gyors változásai következtében talán kevésbé keltették föl az érdeklődést. Ugyanakkor Puskin fölfedezése a magyar irodalomnak messzire ható következményekkel járó eseménye lett: részint a személyiség „regényes” életrajza segítette és gátolta a befogadást (Jókai regényének Puskinja nem a byroni törvényen kívüli, de nem is a spleenes száműzött portréjával szolgál, hanem a szabadság költőjével, aki a magyar és közép-európai olvasó számára egzotikus környezetben kísérli meg megőrizni költői személyiségét), részint Byron és Puskin verses epikájának összeolvasása jelölte ki a magyar verses regény (nyelvi és műfaji) lehetőségeit, önreflexív előadását: a megírás „hogyan”-ját.

Most érkezett el annak ideje és helye, hogy korántsem törlésjel alá helyezvén az idáig írtakat, közöljem, a följbbsi, kissé általánosított és e generalizálás miatt talán nem eléggé rétegzett megállapítások az újabb kutatások szerint némi árnyalásra szorulnak. Ugyanis a kontaktológia következetes érvényesítésének megvan

¹⁰ IMRE László: *A magyar verses regény*. Budapest, 1990.

¹¹ SÓTÉR, István: «Евгений Онегин» и венгерский роман. *Acta Litteraria* 1965. 349. s a kk. 1k.; SÓTÉR István: A verses regény és a regény (*Anyegin* és a magyar irodalom). In: SÓTÉR István: *Az ember és műve*. Budapest, 1971. 310–319.

az a veszélye, hogy túlságosan az előtérbe kerülnek a közvetlen kapcsolatokról árulkodó tényezők, amelyek az egyes nemzeti irodalmakban kiemelkedően fontos, másokban csupán marginális szerepet játszanak, illetőleg túlságosan hangsúlyozódik a forráskutatás, amely az átadó irodalom primátusa felülértékelésének és a befogadás mikéntjének elemzésekor az alulértékelés hibájában marasztalható el, miként a párhuzamosságok erőltetése sem bizonyosan képes a hagyománytörténetben lényeginek bizonyulni mozzanatok differenciált értékelésére. Így feltehetőleg Jókai érdeklődése az 1850-es esztendőktől kezdődően (kötetben: *Véres könyv*, 1855) a kaukázusi népek és küzdelmek iránt aligha értelmezhető a magyar irodalomban fokozatosan erősödő orosz *irodalmi* ismeretséggel, egyelőre nincs filológiai bizonyítéka annak, hogy az újságokban bőségesen közölt híradások mellett Puskin és Lermontov műveinek tanulmányozása ösztönözte volna Jókait kaukázusi tárgyú novellisztikájának megírására. Mint ahogy nemigen dokumentálható Jókainak olyan orosz irodalmi tájékozottsága, amely a kései, orosz tárgyú *Görög tűz* (1878, vö. még: *Észak honából. Muszka rajzok*, 1878) megalkotásához vezetett. Ellenben azok az útleírások, emlékezések, hírlapi tudósítások és anekdotagyűjtemények, amelyekből bőséggel találhatunk köteteket Jókai könyvtárában, olyan nép- és nemzetkarakterológiai, történelmi, földrajzi, esetleg diplomáciatörténeti anyagot szolgáltatottak az írónak, amelyet konfrontálhattott maga Kelet- és egzotikum-felfogásával. S amikor egyrészt a Puskin-regényt és néhány elbeszélést leszámítva Jókai tudását az orosz irodalom eseményeiről leszállítani gondolom a maga helyi értékére, figyelemre méltónak vélem egzotikum-értelmezésének, történés és egzotikum-értelmezés összefüggéseinek párhuzamait az orosz irodalommal. Ebben a vonatkozásban nevezhető érdekesnek, hogy a kaukázusi történetek (amellett, hogy a szabadságharcnak a magyaréval hasonló képzeteit hívhatták elő) nemcsak a tarka, különös szokásokkal rendelkező, egy romantizáló „etnografikus” megfontolásról árulkodnak, olyan egzotikum-felfogást tételeznek, amely több ponton rokonítható az orosz romantikáéval, nevezetesen Puskinéval és Lermontovéval. Ennek dokumentálásához azonban kissé hátrább kell lépnünk. Ugyanis az egzotikum („orientalizmus”) mint a sajátjától határozottan elkülönülő és elkülöníthető, elkülönítendő másság a „jó vadember” felvilágosodott tételezését követőleg részint mint a „nyugati” világ- és személyiség-értelmezéstől jórészt érintetlen, a természeti és személyes harmóniát (vagy diszharmóniát) egymásba játszó képzet jelent meg, részint alkalmat kínált arra, hogy a szocializáltság társadalmi, erkölcsi, politikai megkötöttségeitől elfordulni, onnan távozni akaró úgynevezett euroszubjektum rátaláljon a vágyott, elképzelt, hitelesnek elgondolt létezésre. A legnagyobb hatással Byron jelölte ki az elvagyodás (földrajzi és irodalmivá emelt) területét, ahová hősei, Childe Harold és Don Juan menekülhetnek a fojtóvá lett túlcivilizáltságból, ahol rálehetnek arra a természetesre, amely egyfelől Rousseau műveiből volt kiolvasható, másfelől viszont a történelminek megrajzolt korszaktól függetlenül létezett a romantikus gondolkodásban. Belejátszik ebbe a vízióba egy (utóbb deszakralizált) Éden el-

vesztésének és visszanyerésének reménye, de több olyan útleírás is, amely a fenti elképzeléseket erősítette. Byron spanyol, török „tájai”, továbbá Victor Hugo „keleti képei” (*Orientales* című verseskötetében), valamint a francia irodalom olyan „érdekességei”, mint Mérimée misztifikációja, egy spanyol színészről *Théâtre de Clara Gazul*, 1825) vagy egy „guszlár” francia prózába áttett énekei (*La Guzla ou choix de poésies illyriques*, 1827), amelyek még Oroszországban is visszhangzottak (például Puskinnál), kitűnően egészítették ki az orosz „orientalista” tematikát, Puskin idevonatkozatható verses epikáját, Lermontov *Korunk hőse* című regényét, nem is szólva Mickiewicz hasonló törekvéseiről, például a XIX. század második felében magyarul is olvasható *Krími szonettek*ről. Jókai az 1850-es esztendőkből erősen tárgította a magyar orientalista tematikát, amely számottevő előzményekkel rendelkezett a magyar romantikában, nemcsak az irodalomban, hanem az „őstörténet”-írásban is, és ezen a téren a magyar romantika folytatójának, kiteljesítőjének szerepét vállalta, különös tekintettel arra, hogy a népszerű verses epika mellé a kisprózát (novellisztikát, kisregényt, novellává bővített anekdotát) illesztette. Jókai részint a kaukázusi népek tarka egyvelegének, szabadsághitének és -küzdelmének rajzát adta, részint visszacsatolt például az avar–hun–magyar rokonítás kérdéséhez. Amiben Jókai túllépett elődjei kísérletein, az részben tematikai jellegű újításnak nevezhető, ugyanis az orosz környezet megjelenítését jórészt a magyar orientalizmus „narrációs technikája” szerint végezte, nyitva hagyva az európai irodalmakkal való egybevetés lehetőségét, részben az eleve differenciáltabb orosz-század-vízió, a cári meg a népi, az anyagi meg a szellemi szétválasztásnak kísérlete. Jókainál nem csupán „ornamentika” az orientalizmus, mint ahogy Puskinnál és Lermontovnál sem. Inkább a byroni és hugói kezdemények újraírásának minősíthetnők, annak ugyanis, hogy Jókainál az orientális a természetibe ágyazott személyiség rekonstrukciójának próbája, nem utolsósorban egy olyan szabadságképzet megalkotódásának (majd szétzúzóadásának) sorstörténete, amely függetlenség és fenyegetettség, érzelm és eltorzuló szenvedély, szuverén személyiség és kizárólagossági igény konfliktuslehetőségeinek feltárulását beszéli el. Itt csak utalni tudok Puskinnak *A kaukázusi fogoly* (*Кавказский пленник*, 1820–1821, magyarul 1866-ban) és *A bahcsiszeráji szökőkút* (*Бахчисарайский фонтан*, 1821–1823, magyarul 1864-ben) című verses epikájára, valamint Lermontov poémájára, *A cserkeszfiúra* (*Мцыри*, 1840, magyarul Arany László tolmácsolásában 1864-ben), mint amelyek a romantika személyiségelképzeléseit a byroni kezdeményeket módosítva illesztik be a verses regénynél kisebb terjedelmű, a balladánál azonban terjedelmesebb verses epikai alakzatba, egyben a szubjektumpozíciót áthelyezve a történés és a (belső) monológ közötti mezőre, mintegy a hagyományosabb értelemben vett lírai és epikai közé. Ennek az 1860-as esztendőkből történő magyar felbukkanása azonban nem érinti Jókai korábbi, egykorú és későbbi orientalizmus-tematikáját, inkább a couleur locale-nak a külsőleges, háttérszerű megjelenítésén túlmutató alkalmazását volna érdemes részletesebben bemutatni. A couleur

locale e megváltozott jelentőségét vissza lehet vezetni a nemzet/népegyéniségről formálódó „elméleti” tudás rétegződésére, az imagológia megnövekedett szerepére¹² a publicisztikában és a (szak)tudományi munkákban, összefüggésben az összehasonlító néprajz Magyarországon is fejlődő diszciplinájával. Ez utóbbi egyébként a szlavisztikának nem kevésbé fontos ága lett, egy merészen rekonstruált szláv őstörténet és ugyancsak merészen fölvázolt szláv népjellem (a herderi alapvetést követőleg) további kutatások tárgya lett, J. P. Šafárik németül és a szláv nyelveken kiadott *Szláv régiségek*-je (*Slovanské starožitnosti*, 1837), valamint Mickiewicznek az 1840-es években Párizsban tartott, a Collège de France-ben elhangzott szláv irodalmi felolvasásai jórészt hasonló irányba vágtak. Minderre már csak azért is fölfigyelt a magyar közvélemény, mivel a szláv gondolat rétegződését, alakulástörténetét (volt róla szó) többnyire pánszlávizmus címszó alatt tartották számon, viszonylag kevésbé törődve e pánszlávizmust elutasító szláv elképzelésekkel. Mármost Jókai, aki a leginkább érdeklődött az orosz viszonyok (nem feltétlenül irodalmi és művészeti tényezők) iránt, egyfelől a couleur locale érvényesítésével az orosz nemzeti jellem rajzát vélte megjeleníthetőnek, másfelől időszerű politikai kérdésekre reagált, helyenként publicisztikusan, helyenként a regényíró szerkeszti meg idevonatkozatható anyagát. Annyi bizonyosan elmondható, hogy Jókai szempontja erősen eltért a szlavistákétól, a népegyéniség jelentőségét elgondolva határozottan elválasztotta egymástól a szlovák, a horvát, a szerb népköltészeti/népművészeti jelenségeket, és nem vetette egybe az orosz/pánszláv elgondolásokkal. Az orosz viszonyok rajzában is meglehetősen differenciált álláspontot juttatott érvényre. Emlékeztetnék *A kőszívű ember fiai* „oroszság”-rajzára: a regénynek egyik legrokonszenvesebb szereplője Ramiroff Leonin, aki a szabadságharcot leverő cári hadsereg tisztjeként menti meg Baradlay Ödön életét (még hozzá egy közkatona közreműködésével). A szentpétervári életben forgoló Baradlay Ödön élményei pedig nemigen különböztethetők meg a párizsi világban forgoló Szentirmay Rudolfétól (*Egy magyar nábob*), a felső tízezer extrém szórakozásai teremtik meg az „európainak” és oroszoknak hasonlóságát, míg *A kőszívű ember fiai* orosz témája, a „farkaskaland” az egzotikum, a couleur locale jegyében áll, s a cselekmény rejtett összefüggéseit sugallja: amiként Ödön megmenti barátja életét, akképpen Leonin sem felejt el korábbi közös útjukat.

Még egy mozzanat ideiktatása tetszik szükségesnek. Turgenyev közvetlen

¹² Az imagológiáról alaposabban és részletesebben: DYSERINCK, Hugo: *Komparatistik. Eine Einführung*. 3. durchgesehene und erweiterte Auflage. Bonn, 1971. Az imagológia az „image”, „imago” és a „logosz” szavakból származik, és nemzetkép- vagy önképkutatásnak volna fordítható. Az 1930-as években a spanyol önértelmezésekkel párhuzamosan volt vitatéma a „mi a magyar?” kérdése. Az 1950-es évektől az összehasonlító irodalomtudomány ún. francia iskolája hangsúlyozta jelentőségét.

jelenléte a magyar irodalomban nem kevés meglepő elemet tartalmaz.¹³ Jókai regényírása nem mutat föl rokonítható vonásokat Turgenyevével (később Mikszáthé sem). Annak ellenére nem, hogy az orosz író az 1850-es esztendőktől kezdve fordításokkal, ismertetésekkel ismert volt a magyar olvasók előtt, hasonlóan a lengyel, a szlovák vagy akár a horvát recepciótörténethez: jó darabig Puskin ismertségével vethető egybe Turgenyevé. Ehhez annyit kell még hozzátenni, hogy az a halódó nemesi világ, a társadalomból kihulló, a változó létfeltételekhez alkalmazkodni képtelen személyiség, amely nem egy Turgenyev-mű (nem bizonyosan negatív) hőse, valamint a művészetnek beépülése a vidéki nemesi viszonyokba s ennek nem egyszer parodisztikus megjelenése olyan – korszerű – epikai struktúrát igényelt, amely gyökeresen eltért a Walter Scott- vagy Hugo/Sue-befogadásra alapozott, kelet-közép-európai narrációs stratégiáktól, és amelynek vezető műfajául a történelmi és/vagy a bűnügyi regény jelöltetett meg. Most nem térek ki arra, hogy ez az epikai elképzelés miként módosult Jókainál és a lengyeleknél, inkább azt említeném, hogy Kelet-Közép-Európában a XIX. század utolsó harmadára lett teljesen nyilvánvalóvá annak a nemesi életmódnak és magatartásnak korszerűtlensége, amelynek regénybe foglalása a turgenyevi módszer áthasonítását igényelte, valamint ekkorra vált némileg anakronisztikussá (de nem népszerűtlenné) az a fajta történelmi regény, amely a nemzeti nagyelbeszélés téziseit és jelszavait, nemzet-„fogalmát” és átpoétizált történelmét hirdette nemzeti műfajként (a cseh s a lengyel irodalomban is). Aligha meglepő, hogy a magyar irodalomban „úttörő”, turgenyevi típusú kisregényt Gyulai Pál adta közre: *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1867-re készült el véglegesített formában).¹⁴ Megfontolandó, hogy Gyulai a közönség által szívesen forgatott többkötetes nagyregénnyel szemben a turgenyevi epika formátumát választotta, főhőse fokozatosan válik Don Quijotévá, lépésről lépésre tudatosítva, miképpen torzul el a személyiség, ha kiesik a jelen történelméből, és átadja magát az illúzióknak. Igaz, ehhez hasonló tematika Jókainál is megjelenik, de mintegy a történelmi regények árnyékában, azok metodológiájától érintetlen. Másképpen fogalmazva: Jókait mélyen érintette a magyar társadalomban lépten-nyomon kibukó válságérzet. A hagyományos élet „rendjét” a modernség ipari-gazdasági megjelenése felbontotta, egyúttal azt is, amiről azt hitték, hogy közmegegyezés, kiegyenlítődség eredményeképpen született, rögződött (?) meg. Ezt a kiegyenlítődséget alapjában rázta meg a nemzetiségi kérdés előtérbe kerülése, s ez olyan identitásproblémákat vetett a felszínre (a szláv–magyar együttélés évszázadainak ki-

¹³ DIÓSZEGI András: Turgenyev magyar követői. In: KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, 1961. 89, 92–95; ZÖLDHELYI-DEÁK, Zsuzsanna: *Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век)*. München, 2004.

¹⁴ Gyulai kisregényében Gogol-nyomokat vél fölfedezni Komlós: vö. KOMLÓS Aladár: i. m. 1961. 6.

alakult kereteit robbantgatva), amelyek párhuzamosan a magyarság európai helyének és helyzetének fölmérésével az optimistára hangolt, sőt eposzi hangoltságú regényírás újragondolását követelték. Jókai éppen ezért (?) nem Turgenyevhez fordult „segítségért”, az ő víziói, köztük a nemzethalál-víziók szláv vonatkozásoktól sem mentesek, a pánszlávizmus különféle formái pályája különböző korszakaiban kerülnek elő, a korai *Szomorú napoktól* (1856) a kései *Egy játékos, aki nyer*-rel bezárólag.¹⁵ Ebben a mindvégig romantikus regényi elgondolásban az orosz vagy pánszláv (másutt déli szláv egység-) gondolat egy motivikus struktúra része, szembesül a különféle szláv népköltészetekkel (amelyek egy-egy nép önmeghatározásának formái), s így elhatárolódik a merőben hatalmi-politikai tényezőktől.

Gyulai Pál kisregénye ezzel szemben fölerősíti a Turgenyevtől „kölcsonzótt” dezillúziós mozzanatokat, és éppen (közvetett) Don Quijote-értelmezésével (már-mint a főszereplő Don Quijote-i magatartásának színrevitelével) a magyar Turgenyev-olvasás irányát módosítja, a *Rugyin*, a *Nemesi fészek*, az *Apák és fiúk* főszereplőinek a Cervantes-hősre emlékeztető, tragikomikumba hajló vonásaira emlékeztetve. A XX. század elejéhez viszonyítva közbeeső állomásként nevezhető meg a XIX. század végi magyar novellisztika, a „kismesterek”¹⁶ igyekezete, a régi nemesi környezet halódásának, a vidéki-kisvárosi világnak hanyatlását megjelenítve, benne a lirizálódásnak teret adva, s mindezt oroszoként feltüntetve. S csak mellékesen: a magyar irodalomnak ez a vonulata fogja előkészíteni a Csehov-befogadást, illetőleg járul hozzá ahhoz, hogy a magyar színi előadásokban a Csehov-színművek „líraisága” jó darabig kioltsa a „komédia”-jellegét.

Nem érdektelen, ha az orosz–magyar irodalmi érintkezések kevésbé emlegetett főszereplőiről és rajtuk keresztül az orosz–magyar érintkezések egy, csak a szakmabeliek szűk körében ismeretes szegmenséről ejtünk néhány szót. Előljáróban annyit, hogy 1849-től létezett Pesten szláv (szlavisztikai) tanszék, amelyet a már említett Ferencz József vezetett.¹⁷ Ő ugyan a magyar szlavisztikát publikációival nem gyarapította, de oktatói tevékenységéről a ránk maradt kevés adat ellenére megemlékezhetünk, hozzátéve, hogy hozzájárult a szlavisztika magyar „akadémiai” diszciplínává válásához.

Az egyes szláv nyelvekbe való bevezetés, a szövegolvasás mellett irodalmi kurzusokat is hirdetett meg, köztük a „jelenkori” orosz irodalomból véve az előadás tárgyát, így az 1850-es évek végére már az orosz irodalom a pesti bölcsészkar fölvehető stúdiumai közé tartozott. Ott folytathatjuk, hogy magyar részről

¹⁵ Vö. még: JÓKAI MÓR: A pánszlávok földjén. Rejtelmes história (1882). In: JÓKAI MÓR: *Szélcsend alatt. – Az életből elvesve*. Budapest, 1895. 205–210.

¹⁶ DIÓSZEGI ANDRÁS: i. m. 1961. 89, 92–95.

¹⁷ Lásd az 5. számú jegyzetben: GYÖRGY LAJOS: i. m. 1946; SZIKLAY LÁSZLÓ: i. m. 1957; PÓTH, ISTVÁN: i. m. 1985. Ferencz Józsefet a szlavisztikai katedrán átmeneti jelleggel az indogermanista Mayr Aurél követte, aki 1877-ben heti 1 órás kollégiumot hirdetett az *Anyegin*ről.

elsősorban azok a szakemberek álltak készen az orosz–magyar irodalmak közötti közvetítésre, akik valamely szláv nyelv birtokában (olykor önképzéssel) sajátították el az orosz. Elsősorban a ruszin (rutén, de nevezték magyar-orosznak is) nyelvterületről származó értelmiségiek bizonyultak fordításra alkalmasnak, az ő gyermekkorukból hozott szláv nyelvismeret párosult olykor nyelvészi képzettséggel, máskor a fordítás során megszerzett nyelvismerettel. Közülük elsőként azt a Csopey Lászlót nevezem meg, akinek tevékenységét csak a legutóbbi időszakban ismerhettük meg, Hollós Attila filológiai feltárásainak jóvoltából.¹⁸ Az általa összeállított, a teljes életművet magába foglaló bibliográfiából olvasható ki sokrétű tevékenysége, amely kiterjedt az ismertető-népszerű írások közzétételére, a néprajzra, a fordításokra, a nyelvészeti tevékenységre, valamint könyvismertetésekre. Kiemelendő, hogy az 1880-as évek elején Puskin, Gogol és Turgenyev állt érdeklődése középpontjában, s a népszerű képes hetilap, a *Vasárnapi Újság* adott teret cikkeinek, *Bulyba Tárász*-fordítása három kiadást ért meg; már 1879-ben megjelentette a *Кроткая* című Dosztojevszkij-mű átültetését *A szerény asszony* címmel, bemutatta Szaltikov-Scsedrin és Tolsztoj munkásságát, Gogol, Puskin, Krilov, Turgenyev, Tolsztoj műveinek fordításával ajándékozta meg főleg az említett *Vasárnapi Újság* olvasóit. Az 1885-ös megjelenésű *Egy vadász iratai*, valamint a papírkötésű, nagy példányszámú *Olcsó Könyvtár* sorozatban napvilágot látott második kiadás Krúdy Gyulának többször hivatkozott forrása, kedves olvasmánya volt. Tájékoztatásának változatosságát és sokrétűségét igazolja, hogy a *Nemzet* című napilapban adta közre N. V. Zsitovaja *Emlékezés Turgenyev Iván családjáról* című írását. A ruszin nemzetiségi iskolák számára tankönyveket szerkesztő, ruszin–magyar szótárakat kiadó Csopey jellegzetes alakja a magyar szlavisztikai gondolkodás korai szakasza egy irányának: a természettudományos képzettségű, ruszin nemzetiségét vállaló értelmiségi a kultúrák közvetítésben lelta meg hivatását, megcélozván a magyar világirodalmi érdeklődés módosítását, az akkor már európai jelentőségű orosz irodalmat bevonva az európai műveltség általánosan elfogadott olvasmányaiba. Minthogy eredeti nyelvből fordított, a messze nem kifogástalan stilisztika és retorika ellenére hitelesnek, az orosz gondolkodást érzékeltetőnek fogadták el (például Krúdy Gyula) a fordításokat.

Ugyancsak ruszin (rutén) környezetből érkezett a Csopeynél mára már kevésbé nevezetessé lett Fincicky Mihály, aki lapszerkesztőként és Ungvár polgármestereként lett részese a kiegyezés (1867) után a magyar „civilizáló” törekvéseknek. Pályáját meghatározta, hogy nem tagadván gyermekkorának nyelviszemleli-néprajzi élményvilágát, a magyar polgári átalakulás munkása lett, és az *Ung*, majd az *Ungvár* című lapok szerkesztőjeként a vegyes lakosságú vidéken a magyar érdekek képviselőjét vállalta. Ez messze nem állt ellentétben azzal, hogy az orosz irodalom szorgalmas fordítójává képezte ki magát, 1867/68-ban

¹⁸ HOLLÓS Attila: *Csopey László élete és művei. Жизнь и труды Ласло Чопея*. Nyíregyháza, 2004.

Orosz beszélek című kötetével mutatkozott be, 1869-ben ő adta közre Turgenyev *Füstjét*, majd az 1870-es években Lermontov és Gogol (ő is a *Тарас Бульба*) átültetésével folytatta, 1871-ben a *Figyelőben* publikálta értekezését *Az orosz költészetről*. Tevékenységét jórészt abban a körben írhatjuk körül, mint Csopoy Lászlóét, közéleti pályáját és fordítói tevékenységét azonban nemigen szembe-síthetjük egymással, azok két vágányon futnak, jóllehet egymással korántsem ellentétes irányban.

Podhradszky Lajos (látszólag) messzebről érkezett. Polgári iskolai tanárként Besztercebányához fűzte tevékenységi köre, neve elsősorban a szlovák romantika egyik legjelentősebb alkotásának, Andrej Sládkovič *Marina* című elbeszélő költeményének fordításával vált ismertté. Amit a lexikonok följegyzésre és kiemelésre méltónak vélnék: nyelvtudása, a szlovák mellett németből, franciából, szerbből, horvátból, csehől és nem utolsósorban oroszból fordított, foglalkozott a szláv mitológia elméletével és az orosz irodalom történetével: ez utóbbi két tárgyban kéziratok maradtak 1909-ben bekövetkezett halála után. 1890-ben Turgenyev fordítói között leljük. Nem látogatta a pesti egyetem szlavisztikai kurzusait, így feltehetőleg önképzéssel sajátította el a szláv nyelveket, míg a szlovák és a cseh szűkebb pátriájának egyik nyelve volt. Podhradszky egyike azoknak a magyarországi nemzetiségi, vegyes nyelvű vidékekről származó és a többkulturáltságot munkaprogramnak tekintő személyiségeknek, akik a fordításban és az összehasonlító (jellegű) kutatásban találták meg a számukra leginkább megfelelő megnyilatkozási formát: a többnyelvűség élménye a nemzeti irodalmak önelvűségével szemben az egymáshoz „rendelés”, összelátás akarását fejlesztette ki benne, ez egyben rétegzettebb világirodalom-tudathoz vezetett. A mítoszkutatáshoz nem a klasszika-filológia felől érkezett, inkább a népköltészet és a szlovák irodalom tanulmányozása felől: Ján Kollár és Šafárik kezdeményezte a népköltésben és a régiségben össz-szlávként számon tartható mitológiai jelenségek föltárását, ez differenciálódott a tudományszak fejlődésével. Innen már csak egy lépés egy orosz irodalomtörténet megalkotása, ezt viszont a Magyarországon egyre szélesebb körben ismert, vitatott, olvasott és fordított orosz regények igényelték, erre a szaporodó francia és német példák nem kevésbé buzdítottak. Ugyanakkor a vidéken munkálkodó, fővárosi kapcsolatokkal nemigen rendelkező polgári iskolai tanárnak érzékelnie kellett a megjelentetés és elismerés előtt álló akadályokat, a kívülálló nehézségeit.

Mindezek után említendő az orosz–magyar irodalmi érintkezésekben új fejezetet nyitó Szabó Endre munkásságának méltatása. Róla Zöldhelyi Zsuzsa kutatásai után¹⁹ nemigen lehet lényegesen újszerűt mondani. Zemplén megyéből származván, nagy valószínűséggel ruszin (rutén) és talán szlovák nyelvtudása segí-

¹⁹ ZÖLDHELYI Zsuzsa: Szabó Endre, az orosz irodalom magyar népszerűsítője. In: KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, 1961. 138–200.

tette abban, hogy jó darabig az orosz irodalom első számú fordítójaként tartásák számon. Külön említésre méltó, hogy a reprezentatív és a maga korában kiváló Pallas Nagy Lexikona számára vele készítették el az orosz irodalmi szócikkeket, hogy már 1888-ban tolmácsolta a *Bűn és bűnhődés*t, valamint a *Petőfi Album* számára a *Petőfi az oroszoknál* című beszámolót ő írta meg, s ez ama kevés számú közlemény egyike, amelyben egy magyar szerző orosz nyelvű utóéletéről, a kapcsolatoknak ritka formájáról van szó.

Szabó Endre pályájának ismertsége lehetővé teszi, hogy a szakirodalomra utaljak. Csupán egyetlen értekezését ismertetem majd mint jellegzetes, imagológiai, politikai és irodalmi szempontból egyként fontos kordokumentumot. Ezt megelőzőleg azonban néhány érdekességre, viszonylag keveset emlegetett adatra hívnám föl a figyelmet.

Az orosz irodalom fokozatosan növekvő népszerűsége sem készítette arra a magyar modern filológiát, hogy a tudományos orgánumban „eredeti” magyar russzisztikai tanulmányokat publikáljanak. Akár meglepetésszámba mehet, hogy 1877 és 1899 között az *Egyetemes Philologiai Közlöny* mindössze két, kifejezetten russzisztikai írást közölt. Ezek közül az egyik tárcaszerűen emlékezik meg „Puskin Sándor halálának félszázados évfordulójá”-ról, párbajának történetét részletezve, a másik az akkor kecskeméti tanár Erdélyi Károly részletes ismertetése L. Kolmacsevszkijnek a középkori állateposzról szóló könyvéről, amelynek fő érdeméül a keleti és a nyugati állateposzok összehasonlítását tartja. Ezt az ismertetést egy hasonló témakörbe vágó francia nyelvű mű recenziójával készítette elő.²⁰ Erdélyi e témakörrel maga is értekezett a kecskeméti gimnázium évkönyvében. Ezenkívül még egyetlen recenzióról számolhatok be: Balassa József mutatta be Asbóth Oszkár *Rövid gyakorlati orosz nyelvtanát*, amely valójában az egyetemi orosz nyelvi kurzus anyagának, tapasztalatainak gyakorlati summáját adta, az olvasási gyakorlatok közé Turgenyev néhány prózaversét illesztve (ez Turgenyev magyar népszerűségéhez illeszthető adalék).

Azonban mindennél jóval beszédesebb a *Budapesti Szemle* törekvése az orosz kultúratörténet magyar befogadásának ügyében. Jelentőségét nem csupán az kölcsönzi, hogy a hivatalos magyar akadémiai körök fóruma volt a lap, amely meghatározta azt a kulturális tájékozódást, amelynek eredménye a magyar világiro-

²⁰ ERDÉLYI Károly: La Russie dévoilée au moyen de sa littérature populaire. L'épopée nationale. Par Eugène Hins. [...] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1885. 918–919; ERDÉLYI Károly: Животный эпос на Западе и у Славяне Л. Колмачевского. [...] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1886. 1013–1017; HEINRICH Gusztáv: Erdélyi Károly. Az állateposzról. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1888. 104–105. Itt jegyzem meg, hogy Fincicky Mihály említett értekezésében az orosz irodalmat áttekintve Puskin felléptéig jut el, s így a régi orosz irodalomról közöl információkat (*Figyelő* 1871. 282–285). A lapban több híradás látott napvilágot a Fincicky fordította orosz elbeszéléskötetéről, megállapítván: „Az orosz elbeszélők művei mind finom lélektani, mind költői melegség tekintetében példászerűek (!)” (*Figyelő* 1871. 84). Az évfolyam publikálta Fincicky fordításait Turgenyevtől és Szollogubtól.

dalom-értelmezés egy korszerű változata lehet; valamint éppen úgy szerepet játszott a magyar tudományelmélet nem kevésbé korszerű, többnyire a pozitívizmus felé hajló (s a historizmust integráló) metodológiájának kidolgozásában. Az Arany–Gyulai–Csengery kör, az „irodalmi Deák-párt” orosz érdeklődéséről már korábban beszámolt Imre László,²¹ ezúttal az érdeklődés tipológiájáról teszek néhány megjegyzést. A *Budapesti Szemle* már 1867-ben közölt értekezést *Az újabb orosz irodalom* címmel, Szeghy Miklós tollából²² (az ismertető személyéről nem sikerült semmit sem megtudnom). Az alcím elárulja a forrást: *Nouvelle phase de la littérature russe. Par A. Herzen, (valamint) a „Dziennik literacki” lebergi folyóirat cikkei ugyanerről*. Egy részletesebb szövegegybevetés kimutathatná a két (francia és lengyel!) forrás egymáshoz való viszonyát, továbbá azt, miként „enyhíti” Herzen emigráns-radikálisabb nézőpontját az ellenőrzött lengyel folyóirat közléseinek felhasználásával. Az igen alapos, az orosz irodalomtörténetet tüzetesen átvilágító írás nemigen látszik eleget tenni a magyar olvasó ismeretanyagából következő elvárásoknak, részint új adalékokat hozván („Csackij helyet csinál Anyeginnek”), részint – például – egy a megszokottól eltérő Turgenyev-képet vázolván föl. Dosztojevszkij és a drámaíró Osztrovszkij említésével olyan szerzőket von be a tárgyalásba, akik majd a következő korszakban válnak szerveesebb részeivé a magyar világirodalmi műveltségnek.

E következő korszak NB. jeggyel jelzett értekezője (*Az orosz regény. Budapesti Szemle* 1889. 57 k. 232–252) francia forrásból építkezik. Vogüének Európaszerte hitelesen elfogadott (és később, 1908-ban magyarra fordított) könyve, *Az orosz regény (Le roman russe, 1886)* áthelyezi a hangsúlyt az orosz irodalom újabb fejleményeire, tudomásul véve, hogy Tolsztojjal és Dosztojevszkijel nemcsak az orosz, hanem általában az európai regény új fázisába lépett. Magyar népszerűségéről annyit, hogy sem a *Klasszikus regénytár*²³ orosz köteteinek előszavai, sem Babits Mihály európai irodalomtörténete, de helyenként Szerb Antal világirodalom-története sem mellőzte egyes tételeit, amelyeknek irodalom- és regénytörténetre utaló „elméleti” megállapításai mellett imagológiai és művelődéstörténeti fejtegetései is formálták az európai irodalmi közvélemény orosz-ságképét. A másik francia mű Charles-Ernest Dupuy *Az orosz irodalom fő mesterei*

²¹ IMRE, László: Русские литературные связи кружка Араня–Ченгери. *Slavica* (Debrecen) 1984. 75–104; IMRE László: *Műfaj történet és/vagy komparatiztika*. Szeged, 2002. 101–178.

²² Már említi: SÓTÉR István: Párhuzamos jelenségek a XIX. század magyar és orosz irodalmában. In: SÓTÉR István: *Az ember és műve*. Budapest, 1971. 307–308. Igaz, Sótér egyfelől eltúlozza Herzen radikalizmusát, másfelől alábecsüli a magyar szerzők és folyóiratok informáltságát. SZEGHY Miklós: *Az újabb orosz irodalom. Budapesti Szemle* 1867. 8. k. 229–268. Az idézet a 237. lapon található.

²³ Az 1904-ben indult magyar világirodalmi sorozatban, amelyet Ambrus Zoltán és Voinovich Géza szerkesztett, Ambrozovics Dezső két Tolsztoj-átültetésén kívül Szabó Endre fordításában jelentek meg Lermontov, Gogol, Turgenyev, Goncsarov és Dosztojevszkij regényei hét kötetben. *Az Oblomov és a Korunk hőse* egy kötetben látott napvilágot.

(*Les Grands Maîtres de la littérature russe*, 1885) volt. Vogüénél csekélyebb hatóerővel, kevésbé nagyvonalúan és még kevésbé a „beleérzés” imitálásával, filológiaiailag azonban óvatosabban vázolta föl az orosz irodalom változóban lévő prioritásait, ezzel párhuzamosan az érték-előfeltételezések észrevehető eltolódását. A Turgenyev nyomán formálódó francia orosz-ság-kép (például Maupassant-é) helyébe a Tolsztojnak és Dosztojevszkijnek tulajdonított önmeghatározások kerülnek, a küldetéses Oroszország, amelynek víziója Oswald Spenglernél is áttetszik, egyben Nagy Péter reformjának, az orosz-ság „europaizálásának” felemásan értékelt/értelmezett elgondolásaival. Igen jellemző, hogyan adaptálja NB. a francia művek gondolatmenetét, a monografikus feldolgozásoknak mintegy kivonatát, sűrítményét adva. S bár „Turgényeff”-et úgy mutatja be, mint „az orosz szellem tipikus kifejezőjé”-t (232), legjobb művének az *Urak fészket* tartva, francia forrásaival egybehangzólag megjegyzi, nem ő a „legnagyobb”. Amiért kiváltképp fontosnak minősíti NB. az ismertetést: a magyar művelődés európai mintáira való utalás, a francia népszerűség ösztönözheti a magyar befogadást. „Gogol Mihály [sic!] mély sarcasmusa, Dosztojevszky bonczoló tragikai ereje, Tolsztoj rendkívüli alakító tehetsége, valamint ember- és világismerete ma már Európa-szerte kivívta magoknak a kellő méltánylást, sőt, Franciaországban valósággal divatban vannak az orosz regényírók, akár Daudet vagy Zola” (232). Az ismertető elárulja, miszerint visszavesz a franciák rajongó minősítéseiből, megkísérli a tárgyyszerű bemutatást. A francia lelkesedést közvetve annak az elválasztottságnak tulajdonítja, amely az orosz és a francia realizmust (Zoláról szólván, ideértve a naturalizmust) egymástól megkülönbözteti, s az orosz realisták meg az angolok között némi rokonságot tételez. Az orosz realisták megkülönböztető vonásai: a rokonszenv, a részvét meg a miszticizmus; az orosz irodalmi/regényi fénykort Gogollal indítja, a *Holt lelkek*ben az orosz Don Quijotét láttatva. Kitérőképpen utalok arra, hogy a magyar irodalmi előszövegekhez Krúdy szintén az orosz és az angol realistákat, valamint Cervantest párosítja; Krúdy orosz irodalom-elképzelései (ugyan Puskinnal és Turgenyevvel a „középpontban”) hasonló összetevőkkel rendelkeznek: megkockáztatható az orosz–angol–francia irodalmi/kulturális viszonylat magyar befogadástörténete imagológiai (kevésbé irányzat- és regény-poétikai) vetületének erőteljes integrálódása (például Krúdynál, de talán a század-előn másoknál is!).

Mindezeket szem előtt tartva térhetünk rá Szabó Endre korábban jelzett, nem annyira a szűkebb értelemben vett irodalmi érintkezések, inkább az érintkezések ambiguitásában szerepet játszó, művelődés- és mentalitástörténeti érintkezésének ismertetésére. Előljáróban annyit, hogy Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij 1869-es *Россия и Европа* című könyvének taglalását tűzte ki céljául. Időszerűséget az kölcsönzött e műnek, hogy 1888-ban immár harmadik kiadásban is megjelent, arról nem is szólva, hogy a pánszlávizmus rettegett erőként egyre inkább áthatotta a magyar politikai gondolkodást, az 1877–1878-as hadjárat „hazafias jellege” pedig az orosz irodalomban szintén visszhangzott: érdemes Vronszkij

életrajzát felidézünk: Anna öngyilkosságát követőleg vélt vagy valóságos vétékét hiszi leróni azáltal, hogy beáll a balkáni háború katonái közé. Az Oroszország hatalmi aspirációitól való európai félelem mellé lépett a Danyilevszkijnél a kötet címbe vetített Oroszország–Európa dichotómia, azaz a „graeco-szláv”- és a „germano-román”-világ különbözése. S ennél fogva a bizánci és a német-római császári, vallási és uralmi-kormányzati elvek eltéréseinek szembesítő vizsgálata a pánszlávizmus természetrajzának szintén új szempontú elemzését ígerte. Szabó Endre történetiségében igyekszik megragadni egyfelől a pánszlávizmust, mint nem pusztán politikai minőséget, másfelől a pánszlávizmus európai reakcióját. Ebben a kulturális, politikai, ideológiai-irodalmi mezőben/erőtérben vázolódik föl Danyilevszkij nagyhatású víziója Európa remélt szlavizálódásáról, az európai-nak nevezett kultúrának a szlávéval történő fölváltódásáról. Talán Danyilevszkij „látomása” olvastatta a följebb vázolt szellemben Karamazov Iván tervezett zárandoklását az európai romokhoz, amelyek egy visszavonhatatlanul múlttá lett gazdag életről beszélnek, amelyet a részvét és rokonszenv magatartásával gyászol a *Nagy Inkvizítor* című poéma „szerzője”, egy félreolvasott Nietzsche hasadt lelkű, orosz értelmiségi közvetítője. Ezek után lássunk egy terjedelmesebb idézetet Szabó Endrétől:

Ugyan már Puskin Sándor is megüt egy-egy hangot a panslavizmus szellemében, de a panslavizmus (ő szerintök: szlavophilizmus²⁴) mint határozott irány csak Kirejevskij, Homjakov és Akszakov föllépésével kezdődik, tehát a negyvenes évek vége felé; ezek hangoztatták először, hogy a „nyugat civilizatioja” nekik nem kell, mert az már megtette a maga útját és kritikája megsemmisítette az élet minden alapját, annak ellenében egyedül az „igazhitú” (pravoszlavnij) szláv világ képes az emberiség vérkeringését friss lüktetésbe hozni, az élet céljául új fölfogású, magasabb gondolatú eszményeket állítani, s a nyugatnak előbb utóbb nem lesz más útja, mint az igazhitú szláv világ erkölceit és szokásait, kultúráját elismerni.²⁵

A továbbiakban figyelemre méltó annak a morfológikus elvnek kiemelése, amely a majdani Spengler-olvasóknak oly ismerősen fog hangzani, ennek megfelelően a szlávtság külön kultúratörténeti típusként állítódik színre, tekintet nélkül arra, hogy vallási, nyelvi, kulturális tekintetben az eltérések legalább oly lényegiek, mint a nyelvtörténeti alapú hasonlóságok. Egy monarchikus vagy föderatív

²⁴ A nevezetes lexikonban a pánszlávizmusnál utaló jelzés a P. J. Miljukov által írt *славянофильство* címszóra. *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф. А. Брокгауз, Е. А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1900. 307–314. A háromféleképpen érthető szlavofília magyarázatát követőleg fő orosz képviselőinek, Homjakovnak, Kirejevskijnek, Akszakovnak és Danyilevszkijnek nézeteit ismerjük meg.

²⁵ SZABÓ Endre: Oroszország és Európa. *Budapesti Szemle* 1889. 57. k. 145. sz. 52–84. Az idézet az 53. oldalon található.

orosz (szláv) birodalom lehetőségessége körvonalazódik, míg Szabó Endre szerint Ausztria–Magyarország ilyen átalakítása már csak azért sem lehetséges, mivel a nyelvi (és nem csak nyelvi) különbségek túlságosan jelentősek. Szabó Endre vitatja az Oroszország–Európa merev szembeállítás jogosultságát, az „elfogult szláv hazafiasság” nem számol az orosz művelődésre tett európai hatásokkal, még kevésbé azzal, hogy a nemzeti kizárólagosság ideájával szemben fogalmazódik meg az egyetemesség egyre szélesebb körben népszerűsödő gondolata, amely a bezárkózottság alternatíváját kínálja föl. Danyilevszkij szláv utópiáját Szabó „európai” utópiával helyettesítené. Az orosz szellem legjelentékenyebb megnyilatkozásának az orosz regényt nevezi meg, s ha rövidre zárva is, az orosz–angol/francia irodalmi érintkezésekkel „cáfolja” Danyilevszkij szláv ábrándját:

Az orosz regény kétségtelenül más, mint például az angol, de ez a különbség nem nagyobb, mint például az angol és a spanyol regény közti különbség, vagyis a forma ugyanegy s ezt a formát az oroszok is csak a nyugattól vették át; még az a realizmus is, a melyben oly kiváló az orosz regény, a Balzac és Thackeray realizmusának tovább fejlesztett formája (81).

Szabó Endre végkövetkeztetése annak a liberális utópiának jelzője, amelynek marginalizálódása vezetett el az első világháború ideológiai igazolásához, és amely nem látszott tudomásul venni sem az europaizálódást igénylő „nyugati” kulturális imperializmus, sem a szlavofil/orosz/cári imperializmus egységesítő, de nem a kiegyenlítő irányába törekvő (nacionalista) elképzeléseiről, és egy „átpoétizált” hegeli elgondolás jegyében hitte létrehozhatónak a kulturális/politikai harmóniát:

[...] az exclusiv nemzetiségben való elzárkózottság korlát, s hogy a fejlődés, haladás épen e korlátok ledöntésében áll, hogy az emberiség művelődése, civilizatioja épen a szűkkörű nemzeti korlátoltságból az általános emberihez, egyetemeshöz való fölemelkedés [...] (82–83).

Megkockáztatnám, hogy Szabó Endre itt mintha visszautalna Goethe világ-irodalom-„projektum”-ára, amely a német klasszika „tisztán emberi”-jéhez való eljutástól, az összehasonlító irodalomkutatási gyakorlattól várta a világirodalmi korszak beköszöntét, szemben az önelvűségben kimerülő nemzeti irodalmi periódussal. A világirodalmi korszak előkészítésének legjobb eszközei a fordítások meg az ismertetések, amelyek Szabó Endre pályáját végigkísérik, de amelyek az orosz tudományosságban szintén meglették teoretikusait. Alekszandr Nyikolajevics Veszelojszkij 1872-es értekezése (*Из истории общения Востока и Запада*) a keleti–nyugati művelődési/irodalmi kapcsolatok elemzését tűzte ki célul, a korai francia és német összehasonlító kutatásokkal összhangban, a moti-

vikus összefüggéseket elemezve.²⁶ Az a fajta komparatiztika, amelynek Veszelovszkij úttörői közé tartozott, a Danyilevszkijétől eltérő kultúrátípusokat tételezett, s az eltérő típusoknak a művelődéstörténet „mélystruktúrájában kimutatható analógiáira hívta föl a figyelmet (mely kutatás majd Zsirmunszkij komparatiztikai előfeltételezéseiben újul meg).²⁷ Veszelovszkij összehasonlító eposztörténeti és mitológiai elemzéseit beilleszthetők a Goethe javasolta és körvonalazta világirodalmi korszak tudományosságába, még hozzá ama utópikus vonások nélkül kirajzolván a kultúrátípusok és egyetemesnek minősített tendenciák egymásra vonatkozhatóságát, amely a magyar gondolkodásban a pánszlávizmus „nemzeti” kizárólagossága versus egyetemes emberi közötti dichotómiaként kap alakot. Szabó Endre és magyar kortársai nem ismerik Veszelovszkij sokrétű munkásságát. Annyit Veszelovszkijről el kell még mondani, hogy egyetemi tanárként, akadémikusként korántsem képviselt ellenzéki, hanem (mondjuk így) elfogadott, tudományosan hivatalos álláspontot. Szabó Endre diagnózisa valójában egy olyan könyv ismertetése, amely az orosz szellemi mozgalmak egyikét világította át, ám az ismertetés a várható magyar reakciókkal is számolt. Ezzel azonban túllépett a könyv bemutatásának behatárolt körén, s a művelődéstörténet irányai között kísérelt meg tájékoztatni. Ennek révén képviseli az orosz–magyar vonatkozások egy időben kevesebbet emlegetett fejezetét. Szabó Endre értekezése úgy lép át az egyik korszakból a másikba, hogy fordítóként egyre szélesebb időszakasz orosz irodalmi termését közvetíti, az eredeti nyelv tüzetes ismeretében.

A történelmi változások következtében átszerkesztődnek a szláv–magyar kulturális kapcsolatok irányai, új, összetettebb feladatok elé állítva azok elemzőit. S amikor a közép-európai, kelet-közép-európai komparatiztika regionális egységként tételezi az orosz és a német kultúra között létrejött, létrejövő „areá”-t, s úgy tárgyalja, mint meghatározott érvényességgel bíró „sajátos irodalomközi együttes”-t,²⁸ akkor az orosz kultúra/irodalom/művészet észak- vagy kelet-európai, a régió kívüli jelenségként kerül csupán szóba. Ezzel szemben magyar szerzőket foglalkoztat, hogy egyes periódusokban szerzők, művek, a szláv kölcsönösség, a szlavisztika, a pánszláv elképzelések mily mértékben „cselekvő részei” egy gondolkodástörténeti folyamatnak, vagy netán egy össz-szláv szellemi régió létezését kísérlik meg körvonalazni. A magyar művelődés- és eszmetörténet, a „személyes” érdekelttség okán reagál mindazokra a fejleményekre, ame-

²⁶ ЭНГЕЛЬГАРДТ, Б. М.: *Александр Михайлович Веселовский*. Петроград, 1924 (= Slavistic Printings and Reprintings 142). The Hague – Paris – Vaduz, 1970.

²⁷ ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н.: *Историческая поэтика*. Ред., вступ. статья, примеч. В. М. Жирмунский. Ленинград, 1940 (= Slavistic Printings and Reprintings 156). The Hague – Paris – Vaduz, 1970; ЖИРМУНСКИЙ, В. М.: *Сравнительное литературоведение. Восток и запад. Избранные труды*. Т. 5. Ленинград, 1979.

²⁸ ĐURIŠIN, Dionýz a kolektív: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 1–2*. Bratislava, 1987–1991; ĐURIŠIN, Dionýz a kolektív: *Systematika medziliterárneho procesu*. Bratislava, 1988.

lyek a különféle szláv mozgalmak, irányok, elgondolások során formálódnak, különös tekintettel arra, hogy az érdeklődés, a veszélyeztetettség-tudat, a világ-irodalom-elképzelés összejátszatása jellemzi az orosz–magyar érintkezések aktív személyiségeit. Még a franciából és/vagy németből adaptált értekezéseket is színezi a „nyugati”-tól eltérő politikai és kulturális tapasztalat. Ezáltal az orosz–magyar kapcsolatok túlmutatni látszanak a kontaktológia szokványos tényezőin, és komparatistikai szempontból érdekes, régióspecifikus, ennél fogva tipológiai-lag jellegzetes képződményei lesznek Európa művelődéstörténetének.²⁹

Ajánlott olvasmányok jegyzéke

- ARATÓ Endre (sajtó alá rendezte, utószó, *Források és irodalom* című fejezet: Niederhauser Emil): *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- CZÖVEK István: *Oroszország külpolitikája II. Sándor korában*. Nyíregyháza, Besenyei, 1991.
- FRIED István: *Kelet- s Közép-Európa között*. Budapest, Gondolat, 1986.
- KOHN, Hans: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. Paris, Notre Dame Print, 1953.
- NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, MTA História, 1995.
- NIEDERHAUSER Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA História, 2001.
- SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.
- SZIKLAY László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974.
- SZIKLAY László: *Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések*. Bratislava, Madách, 1977.
- VÁRADI STERNBERG János: *Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról*. Budapest–Uzsgorod, Gondolat – Kárpáti Kiadó, 1981.

²⁹ Az egész tanulmányhoz fölhasználtam az alábbi szöveggyűjteményt: ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel 1. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig*. Budapest, 1983. A korábbi írásaimból néhány tézist újrafogalmaztam az orosz–magyar irodalmi érintkezésekre vonatkozólag. Vö.: Az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok jellegéhez. *Tiszatáj* 1990/3. 98–106; A magyar irodalom meg a szláv irodalmak. *Műhely* 1996/1–2. 101–105; Ungarisch–slawische Wechselseitigkeit in der Literatur. In: MÁCHA, Karel (Hg.): *Das slawische Phänomen. Festschrift für Antonín Měšťán zu seinem 65. Geburtstag*. Praha, 1996. 57–61; Bilanz und Möglichkeiten der polnisch–ungarischen vergleichenden literaturwissenschaftlichen Forschungen. *Germanoslavica* 1996/1–2. 223–230; Svjetska književnost i interliterarni proces. *Književna smotra* 2000/3. 5–10.